
TÉRKONSTRUKCIÓK FÖLDRAJZI NEVEK PARAFRÁZISAI KOGNITÍV KERETBEN

1. A térkonstrukció. – A térorientáció az élőlényeknek az a kognitív képessége, amellyel fizikai térben tájékozódni és mozogni tudnak. A térbeli orientációhoz szükséges műveleteket és konceptusokat az emberi nyelvek különbözőképpen szervezik lexikális és grammatikai szerkezetekké. A térorientáció nyelvi kódolása a térkonstrukció (LEHMANN é. n.).

A *térkonstrukció (Raumkonstruktion)* terminust MEYER ZU SCHWABEDISSEN és MICHEEL (2006) olyan nyelvi kifejezésekre használja, amelyek egy földrajzi teret jeleznek, ám – esetleg – mégsem a földrajzi egység hivatalos elnevezései. Az elméleti leveztést szemléltető példák között található a *Weihnachtsland Erzgebirge* (Érc-hegység, a karácsonyi vidék), illetve a *Heldenstadt Leipzig* (Lipcse, a hősök városa). A MEYER ZU SCHWABEDISSEN–MICHEEL-féle leírás annyiban rokonítható a kognitív nyelvészet szemantikai leírási gyakorlatával, hogy a két német szerző is elismeri: „a világ dolgait, jelenségeit, folyamatait többféle módon tudjuk leképezni fogalmilag, és többféleképpen tudjuk leképezni nyelvi kifejezésekkel” (TOLCSVAI NAGY 2005: 48).

E térkonstrukciók – a fenti szerzőpáros állítása szerint – képszerűségük révén könnyedén bekapcsolhatók a hétköznapi kommunikációba, hiszen hosszabb körülírás nélkül egy-egy hely több, lényeges jellegzetességére is utalhatnak. E nyelvi kifejezések az egyes földrajzi egységekkel kapcsolatban különféle szempontokat emelnek ki, tesznek hangsúlyossá. Efféle térkonstrukciókat szinte minden beszélő ismer és használ is mindennapos kommunikációjában, mivel ezek a hétköznapi tudáson alapulnak. A térkonstrukciók egyfajta nyelvi sémák, amelyek a térjelölés szimbolikus általánosításaként működnek (l. erről MIGGELBRINK 2002: 274). A térkonstrukciókat nyelvi-retorikai mechanizmusok hozzák létre. E mechanizmusok egyrészt megszilárdítják a térkonstrukciókat (vagyis a földrajzi egységekre vonatkozó nyelvi kifejezéseket), másrészt pedig megváltoztatják, modifikálják a helyekről való elképzeléseket.

2. Az adatok. – 2008 februárjában mintegy százötven olyan kifejezést gyűjtöttem össze, amely egy-egy földrajzi egységre vonatkozik, és e tér-egység szinte állandósult kifejezéseként szolgál. A gyűjtés alapja az internet volt (különösen a Google keresőprogram), a statisztikai mintavételi eljárások közül a hógolyó-módszerrel dolgoztam.

A német nyelvterületen különösen sok toponima-körülírással találkozhatunk, elsősorban az autópálya mellett, az egyes városokra, tájegységekre utaló közlekedési táblákon (pl. *Essen, die Einkaufsstadt; Essen, die Ruhrstadt; Passau, Stadt der drei Flüsse*). HERBERT WOLF (2005) az „Elbflorenz. Zur Geschichte des Beinamens im Kontext toponymischer Konkurrenten” című tanulmányában szülővárosa, Drezda előtt tiszteleg az *Elbflorenz*. 'Elba-parti Firenze' helynévkörülírás vizsgálatával. WOLF alapos filológiai vizsgálódással kiderítette a kifejezés eredetét (az *Elbflorenz* többek között WINCKELMANN és HERDER nevéhez köthető). A toponimakonkurens megszületését a Drezda és Firenze közötti építészeti, kulturális hasonlóságok, valamint feltehetőleg a városba látogatók élményei is motiválták. Ez utóbbit bizonyítja, hogy e névváriánsra nem csupán a német

szépirodalomban, hanem angol nyelvű útleírásokban is rálehetünk: *Florence on the Elbe* és *The Florence in Germany* (WOLF 2005: 44).

A német városnépszerűsítő mottókat (*Wahlsprüche*) jelen vizsgálatban figyelmen kívül hagytam, mivel az adatgyűjtést csak a magyar nyelvű példákra szűkítettem. A német–magyar kontrasztív térkonstrukció-vizsgálat egy további tanulmány témája lehet.

A toponimák konkurensainak elnevezésére a német szakirodalomban (pl. WOLF 2005) több terminust alkalmaznak: például a 'ragadványnév' vagy 'kísérő név' jelentésű *Beiname* (ang. *byname*), a *toponímiai dublett* (*toponymische Dublette*), a *toponímiai variáns* (*onymische Variante*) és a *helynévkörülírás* (*Ortsnamenumschreibung*). WOLF (2005) nyomán ezeket a munkámban szinonimaként használom.

A gyűjtés és a feldolgozás során nem tettem módszertani különbséget a különféle földrajzi egységek (pl. város, ország, sziget, országrész) között. Ennek magyarázata a LAKOFF–JOHNSON-féle elméleten (1980/2003) alapul: a teret a nyelvben metaforikusan rendszerint tartályként (Container) konstruáljuk. Ezen elképzelés felhasználásával lehetséges e térmegnevezések „egyenrangúvá” tétele (I. MEYER ZU SCHWABEDISSEN–MIGGELBRINK 2005).

3. A térkonstrukciót létrehozó nyelvi műveletek. – MEYER ZU SCHWABEDISSEN és MICHEEL (2006) már idézett munkájukban ötféle, térkonstrukciót létrehozó nyelvi eszközt különítettek el: példa (exemplum), hasonlat (similitudo), művészi körülírás (descriptio), metafora és metonímia.

Érdeemes felfigyelni rá, hogy a klasszikus retorika szinte éppen ezeket a nyelvi műveleteket sorolja a körülíró alakzatok közé: metafora, metonímia, parafrázis (körülírás jellemző tulajdonságokkal, pl. *Drezda, az Elba melletti Firenze*) és epitheton ornans. Az epitheton ornans (vagy díszítő jelző) az ókori retorikák óta ismert stíluseszköz, hagyományos értelemben vett alakzat: egy melléknévi jelző és egy főnév kapcsolatából áll. Az epitheton ornans KOLMER és ROB-SANTER (2002: 80) szerint a megértéshez nem feltétlenül szükséges, ám a szemléletességhez, érzékletességhez erőteljesen hozzájárul. Az epitheton ornans a bemutatott személy vagy jelenség legfeltűnőbb, leglényegesebbnek ítélt tulajdonságát emeli ki. Rendszerint a kollektív tudás része, amelyet a mindennapi kommunikáció során nem kell külön elmagyarázni. E definíció alapján példáim közül több is besorolható az epitheton ornans csoportjába (pl. *kincses Kolozsvár, ködös Albion*).

A toponimák körülírását létrehozó eszközök közül a metafora és a metonímia jelenségével foglalkozom részletesebben, a kognitív szemantika elméleti keretében (KIEFER–GYURIS 2006: 185). LAKOFF és JOHNSON (1980) állítása szerint gondolkodásunk metaforákra és metonímiákra épül. A kognitív nyelvészet egyik domináns irányzatában a metaforák és metonímiák nem egyszerűen nyelvi kifejezések, hanem fogalmi, gondolati struktúrák, vagyis nem a nyelv szintjén, hanem gondolati-fogalmi szinten működnek (KÖVECSÉS 1997).

3.1. Metafora. – A kognitív nyelvészeti elméletek térnyerésével azok az elméletek, amelyek alapvetően nyelvi jelenségként kezelték a metaforát, háttérbe szorultak, és a kutatás terepe is egyre inkább áthelyeződött a nyelvi szintről a mentális szintre. LAKOFF metaforaelmélete szerint absztrakt fogalmaink nyelvi megjelenítése, illetve absztrakt következtetéseink végrehajtása elképzelhetetlen metaforák nélkül. A metaforák tehát konstitutív szerepet játszanak a fogalomalkotásban és a gondolkodásban.

KÖVECSES ZOLTÁN (2005: 13–6) öt tulajdonságot különít el, amelyekben a hagyományos retorikafelfogás, illetve a kognitív metaforaelmélet (LAKOFF–JOHNSON 1980) metaforafogalma eltér. E különbségeket a következő táblázatban foglalom össze:

Hagyományos metaforafogalom (pl. ARISZTOTELÉSZ)	Kognitív metaforafogalom (LAKOFF–JOHNSON)
a metafora a szavak tulajdonsága, vagyis kizárólagosan nyelvi jelenség	a metafora elsősorban a fogalmak jellemző tulajdonsága
a metaforát művészi, esztétikai vagy retorikai célból alkalmazzuk	a metafora funkciója, hogy segítse bizonyos fogalmak megértését
a metafora a két párhuzamba állított dolog közötti hasonlóságon alapszik	a metafora gyakran nem hasonlóságon alapszik
a metaforák tudatosan kigondoltak, tehetőségre van szükségünk ahhoz, hogy kitaláljuk és alkalmazzuk őket	a metaforákat a köznapi emberek is a legkisebb erőfeszítés nélkül használják
az irodalmi díszítésen kívül nincs szükségünk a metaforákra; nem szerves részei a mindennapi kommunikációnak	a metafora nem nyelvi díszítőeszköz, hanem az emberi gondolkodás és megértés elengedhetetlen kelléke

A metafora tehát a fogalmi rendszer és az emberi gondolkodás jellemzője, alapvető szerepet játszik az emberi gondolkodásban és megértésben, a társadalmi, kulturális és pszichológiai valóságunk megalkotásában is (KÖVECSES 2005: 17): nem periférikus, retorikai jelenség, hanem a világ konceptualizálását szolgáló alapvető eszköz. A világra vonatkozó tudásunkat ún. „fogalmi metaforák” strukturálják.

LAKOFF és JOHNSON különbséget tesznek az ún. „fogalmi metaforák” és a „metaforikus kifejezések” között. A fogalmi metaforák kognitív folyamatokon nyugszanak, amelyek meghatározzák azt a módot, ahogyan a világra vonatkozó információkat konceptualizáljuk. A metaforikus kifejezések pedig nyelvi szerkezetek, a fogalmi metafora nyelvi megnyilvánulásai.

A LAKOFF–JOHNSON-féle metaforafelfogás egy kéttényezős modellben (Two-Space Modell), egy konkrét, kézzelfogható forrás- és egy absztrakt, nehezen megfogható céltartomány közötti leképezések rendszereként mutatja be gondolkodási folyamatainkat. A JÁKEL (1997) által konceptuális doméneknek nevezett két fogalmi tartomány viszonya részleges fogalmi megfeleléseken alapul. Eszerint a konkrét, érzékelhető, ismertnek feltételezett forrástartomány segítségével érhetjük el az egyébként nehezen hozzáférhető céltartományt. „A könnyebben hozzáférhető entitás fogalma megnyit egy olyan tartományt, [...] amelyben a célt már könnyű elérni” (TOLCSVAI 2005: 51). JÁKEL (1997) nem csupán a konkrét–absztrakt kategóriáját, hanem az ismerős–ismeretlen szempontpár relevanciáját is hangsúlyozza a fogalmi metaforával kapcsolatban: megállapítása szerint tehát az ismerős kognitív tartomány járul hozzá az ismeretlen domén megismeréséhez.

KERTÉSZ ANDRÁS (2001) kritikája szerint a céltartomány és a forrástartomány körülhatárolása nem explicit kritériumok, hanem a mindenkori elemző intuíciója alapján történik, és az „absztrakt” és a „konkrét” kategóriája gyakorta homályos. Am ez éppen megfelel a kognitív szemléleti keret azon alaptételének, miszerint a nyelvi jelenségek nem sorolhatók egyértelműen lezárt kategóriákba, hanem a különbözőségek egy skálán helyezhetők el, azaz kontinuumként jelennek meg. A nyelvi tudás LANGACKERNél, a kognitív

nyelvtan egyik megalapozójánál az elme képességei által meghatározott, tapasztalati tudás. A tapasztalati megismerés pedig nem szükséges és elégséges feltételekkel dolgozik, ezért a kategóriába sorolás fokozat kérdése (TOLCSVAI NAGY é. n. 12, 24). Ezen előfeltevések alapján az összegyűjtött nyelvi anyagban a toponima-parafrazisok egy része metaforaként is kezelhető.

3.1.1. VÁROS – SZÍV metafora. – „Az új megközelítés szerint a metaforikus nyelv és gondolkodás az ember alapvető testi (szenzomotoros) tapasztalataiból adódik” (KÖVECSSES 2005: 16). A „testesültség” (embodiment) hipotézis szerint az emberi test kitüntetett szerepet játszik a jelentés kialakulásában, vagyis konkrét perceptuális tapasztalatok segítségével jutunk el egy absztrakt fogalomhoz.

A LAKOFF-féle tapasztalati realizmus (LAKOFF 1987) szerint a tudás idealizált kognitív modellekbe rendeződik. Az ehhez kapcsolódó kognitív sémák közül a legfontosabbak: a TARTÁLY séma, a RÉSZ-EGÉSZ séma, a KAPCSOLAT séma, a CENTRUM-PERIFÉRIA séma és a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL séma (TOLCSVAI NAGY é. n. 32).

A CENTRUM-PERIFÉRIA séma jellegzetes megjelenési formája a VÁROS – SZÍV metafora, amely a klasszikus fogalmimetafora-elképzelés par excellence példája. Az embodiment-hipotézis, vagyis a testi tapasztalat szerint „az egyes dolgoknak van középső, központi, illetve szélső részük” (TOLCSVAI NAGY é.n.: 33). A központi (test)részek rendszerint fontosabbak egy élőlény számára, mint a periférián elhelyezkedők – tehát a központi elhelyezkedés a fontosság jelzője. E fogalmi metafora megjelenési formái, metaforikus kifejezései a következők: *Kolozsvár, Erdély szíve; Kreml, minden oroszok szíve; Barcelona, Katalónia szíve; Mezőkövesd, Matyóföld szíve.*

3.1.2. VÁROS – KAPU metafora. – A metaforicitás gradált fogalom, a skála egyik végén a konvencionális, a másik végén pedig az újszerű, kreatív metaforák állnak. A VÁROS – SZÍV metaforikus kifejezései erősen metaforikusnak tekinthetők, hiszen a forrás- és céltartomány közötti szemantikai távolság viszonylag nagy (l. TOLCSVAI NAGY 2006: 636). „A legkreatívabb metaforák nagyobb erőfeszítést igényelnek a hallgatótól annak érdekében, hogy felépjének egy megfelelő kontextust és implikációk tágabb köréhez jussanak. Általánosságban minél nagyobb a lehetséges implikációk köre és minél nagyobb a hallgató felelőssége az előállításukban, annál kreatívabb a metafora” (SPERBER–WILSON 1985–1986: 548).

A forrás- és céltartomány szemantikai távolsága a VÁROS – SZÍV metaforáénál kisebb a VÁROS – KAPU metafora esetében. Ám az elvontabb céltartomány (város) mentálisan elérhetővé tehető egy konkrét forrástartománnyal: a ház, udvar vagy vár kapujával. E metafora továbbvezethető: a FÖLDRAJZI TÁJEGYSÉGEK – HÁZAK, a VÁROSOK hozzájuk vezető KAPUK. A *Bangkok, a Kelet kapuja; Nagyvárad, Erdély kapuja; Pécs, a Mecsek kapuja; Szabadka, Európa kapuja* metaforikus kifejezéseket a kiindulópont szempontjából tovább vizsgálom (l. alább).

3.1.3. VÁROS – KIRÁLYNŐ/KIRÁLY metafora. – Bár KÖVECSSES a TÁRSADALMI STRUKTÚRÁT a gyakoribb céltartományok közé sorolja (KÖVECSSES 2005: 31–42), a TÁRSADALMI RENDSZER is lehet egyes metaforák forrástartománya, mivel a céltartomány (A VÁROSOK RENDSZERE, hierarchiája) ebben az esetben még a társadalmi struktúrájánál is elvontabb, nehezebben megismerhető kognitív tér. Ez a szemlélet tükröződik vissza a VÁROS – KIRÁLYNŐ/KIRÁLY metaforában (amely tovább absztrahálható a VÁROSOK RENDSZERE – A TÁRSADALOM RENDSZERE metaforává). A város és a társadalmi hierarchia

csúcán lévő uralkodó összekötésének az a konnotációja, hogy a város uralkodik a többi felett, fontosabb, szebb, jobb a többinél.

Az általam gyűjtött metaforikus kifejezések nagy többsége a várost a női uralkodóval azonosítja (*Isztambul, a városok királynője; Lübeck, a Hanza-városok királynője; Prága, a városok királynője; Velence, az Adria királynője*). Férfi attribútumú város mindössze két esetben fordul elő, ebből is az egyik egy chiazmosos szerkezetben: *Székesfehérvár, a királyok városa és a városok királya* (a másik: *Torda, az erdélyi városok királya*). A vizsgálat során feltételeztem, hogy a városok női metaforákkal való jellemzését a 'város' szó más, főnévi nemeket ismerő nyelvekbeli névelője indokolja (pl. ném. *die Stadt*, sp. *la ciudad*, fr. *la ville*, ol. *città*) – ám a szláv nyelvek hímnemű (pl. or. *Город*, bel. *Горад*, bolg. *Град*) vagy semleges nemű (cseh *město*, len. *miasto*, szlov. *mesto*) városnevei ellent is mondtak e feltevésnek.

3.1.4. VÁROS – VÁROS metafora; ORSZÁG – ORSZÁG metafora. – Az emberi tudás azonban nemcsak egyszerű sémákba rendeződik, hanem ennél sokkal összetettebb struktúrák is szervezhetik a tudást. A forrás- és céltartomány közötti összefüggés természeti és társadalmi tapasztalatokra vezethető vissza. „A jelentésmátrixok összetevői kognitív tartományok, reprezentációs terek, amelyek egy-egy fogalomösszetevőt profilálnak, azaz helyeznek előtérbe valamely háttér előtt” (TOLCSVAI NAGY é. n. 40 és TOLCSVAI NAGY 2006: 636). Az ismertnek feltételezett forrástartomány (ismert, jellegzetes város) alapján leképeződik a kevésbé ismert céltartomány (város) jelentésmátrixa. A VÁROS – VÁROS metafora esetében a két földrajzi egység között fekvés vagy kultúra alapján kapcsolat van.

Mekka világhírű zarándokhely Szaúd-Arábia nyugati részén, az iszlám első szent helye, ahova a muszlimok számára életükben legalább egyszer kötelező elzarándokolni. Mekkához számos legenda kapcsolódik, a világ közepének is tartják, amely legközelebb áll az éghez a föld összes pontja közül (MNL 12: 884–5). Mekkához tehát pozitív értékek kapcsolódnak. Éppen e pozitív értékelítettség lehet az alapja a *Mekka* városnév térkonstrukciókban való megjelenésének. Többek között az alábbi metaforikus kifejezések tartoznak e metaforatípushoz: *Hajdúszoboszló, a reumasok Mekkája; Wimbledon, a tenis Mekkája; Milánó, a shoppingolók Mekkája; Szeged, a halászlé Mekkája; Németország, a kereskedelmi vásárok Mekkája*. E toponimáknak (*Hajdúszoboszló, Wimbledon, Milánó, Szeged, Németország*) földrajzi értelemben nincsen közük Mekkához; a kapcsolatot az „olyan hely, ahova el kell zarándokolni” fogalomösszetevő hozza létre.

Hasonló fogalmi kapcsolatot képez az ideális város képeként Párizs mint forrástartomány. Számptalan más város kívánja önimázsát a Párizshoz való hasonlatossággal javítani (*Szentpétervár, a Néva-parti Párizs; Nagyvárad, a Körös-parti Párizs* vagy a *Pecepart-i Párizs*). Éppen emiatt fordulhat elő, hogy akár több város is „a Kelet Párizsa” parafrázissal jellemezhető (Budapest, Varsó, Sanghaj). Érdemes felfigyelni a „Kelet” mint irányjelölés eltérő értelmezésére: *Kelet* mint 'Kelet-Európa', *Kelet* mint 'Távol-Kelet' és *Kelet* mint 'Közel-Kelet'. E problémakörre a nézőpont tárgyalásánál még visszatérek.

Athén mint a klasszikus műveltség kiindulópontja, kulturális központ szerepelhet metaforikus kifejezések forrásaként. Ennek eredményeként Berlin a *Spreeparti Athén*-ként, Kolozsvár a *Szamos-parti Athén*-ként, Nagyvárad a *Körös-parti Athén*-ként, Sárospatak a *Bodrog-parti Athén*-ként, Pápa pedig a *Dunántúli Athén*-jaként ismeretes.

A már említett WOLF (2005: 48) az *Elbflorenz* (= Drezda) térkonstrukció vizsgálata során kitér más, hasonló német toponimadubletekre is, ám elsődlegesen az Athénhoz és Rómához kapcsolódó körülírásokat emeli ki. Athént és Rómát nem a városképük, építészeti

emlékeik, hanem az antikvitas szellemi-művészi teljesítménye miatt kapcsolják más városokhoz, például Berlinhez (*Spree-Athen, das neue Athen, Spree-parti Athén*), Münchenhez (*Isarathen, Isar-parti Athén*), Weimarhoz (*Ilmathen, Ilm-parti Athén, das deutsche Athen, a német Athén*); illetve Trierhez (*Rom des Nordens, Észak Rómája*). Róma nem csupán az ókori szerepéhez kötődően, hanem a kereszténység központjaként is szolgálhat a metafora forrástartományaként, ily módon jött létre a *Salzburg, a német Róma (das deutsche Rom)*, a *Bamberg, a frank Róma (das fränkische Rom)* kifejezés. A katolicizmus–protestantizmus ellentétére és Róma vallásközponti funkciójára utal a *Wittenberg, a protestáns Róma (protestantisches Rom; Rom des Protestantismus)* toponímiai variáns.

Velence, a vízre épített város fekvése, elhelyezkedése miatt válhat térkonstrukciók metaforikus kifejezéseiben a metafora gyakori forrástartományává. *Észak Velencéje* – gyűjtés szerint – Amszterdam, Antwerpen, Hamburg, Stockholm és Szentpétervár; *Nyugat Velencéje* Amszterdam; a *Kelet Velencéje* pedig Bangkok (Távol-Kelet) és Dubai (Közel-Kelet). Oázisszerű földrajzi helyzete teszi indokolttá Dubainak a *sivatag Velencéje*-ként való megjelölését.

További példák erre a típusra: *Wroclaw, a lengyelek Velencéje; Heidelberg, Németország Oxfordja; Bangkok, Ázsia Amszterdamja* (Amszterdam nem csupán céltartományként, hanem a metafora forrástartományaként is megjelenik).

Ugyancsak ebbe a metaforasémába illeszthető az ORSZÁG – ORSZÁG metafora. Svájc – feltehetőleg példaértékű gazdasági fejlettsége, pozitív konnotációi miatt – gyakori forrástartomány az országok (ön)meghatározásaiban. Ily módon nevezhető Szlovénia a *Balkán Svájcá*-nak és Tunézia *Afrika Svájcá*-nak. Libanon, a *Kelet Svájca* esetében egyéb szempontokat is érdemes figyelembe venni: a közel-keleti ország a hetvenes évek közepéig a térség egyik leggazdagabb, legfejlettebb állama volt (ezzel kapcsolódhat a svájci gazdagság képzetéhez), és akárcsak Svájcnak, Libanonnak is négy hivatalos nyelve van.

A nézőpont tekintetében nem elhanyagolható szempont, hogy nem csupán európai forrástartománnyal hozható létre térkonstrukció, a viszonyítási alap egy ázsiai ország: *Finnország, Európa Japánja*.

Különleges példa a *Magyarország, Közép- és Kelet-Európa Amerikája* kifejezés, mivel egy ország céltartomány egy földrész forrástartományból képződik le – más értelmezés szerint az *Amerika* megnevezés RÉSZ-EGÉSZ típusú metonímia (l. KÖVECSE 2005: 155). Így ebben a kifejezésben metonímia-metafora összekapcsolódásával van dolgunk.

3.2. Metonímia. – Bár a metafora és a metonímia lényegileg elkülönülnek egymástól, mégis vannak kapcsolódási pontjaik. KÖVECSE (1990), illetve KÖVECSE és RADDEN (1998) kettős szempontból is elsődlegesnek tekinti a metonímiát. Egyfelől a metonímia a „valami valami helyett áll” képlet szerint az elvont fogalmak konceptualizálását végző kognitív műveletet jelenti. Ennek a metonimikus viszonynak a továbbvitele a kognitív, fogalmi metafora. De a jel általános értelmében is metonímiáról beszélnek: „Mivel nincs más lehetőségünk fogalmaink kifejezésére és közvetítésére, mint hogy formákat használunk, a nyelv, akárcsak a kommunikáció egyéb rendszerei ebben az értelemben szükségszerűen metonimikus” (KÖVECSE–RADDEN 1998: 42).

KÖVECSE szerint a metonímia révén az egyik entitásra a másik entitáson keresztül próbáljuk ráirányítani a figyelmet. A célientitás (amelyre a figyelem irányul) mentális eléréséhez szükséges entitást közvetítő entitásnak nevezzük. A metonímia fő funkciója a

nehezebben elérhető célentitás mentális elérése. A metonimikusan összekapcsolt közvetítő és célentitás a fogalmi térben közel helyezkednek el egymáshoz, azaz egy idealizált kognitív modellbe tartoznak. „Ezek az entitások a világról való tapasztalatainkban egy összefüggő egészet alkotnak, hiszen általában együtt jelentkeznek”. A metonímia az érintkezés viszonyán alapul (KÖVECSES 2005: 148–9).

A metonimikus kifejezések a két entitás közötti kapcsolat alapján nagyobb csoportokba szerveződnek. Ez azt jelenti, hogy a metonímia bizonyos fajtái szabályba foglalhatók (KIEFER–GYURIS 2006: 185). A leggyakoribb metonímiaformák: RÉSZ-EGÉSZ, OK-HATÁS, ANYAGBELI érintkezés, TÉRBELI érintkezés, IDŐBELI érintkezés.

Példáim megerősítik, hogy a fogalmi metonímiában a közvetítő- és a célentitás ugyanannak a fogalmi tartománynak az eleme (KÖVECSES 2005: 246). Az általam vizsgált metonimikus kifejezésekben az entitások közötti kapcsolat olyan közeli, hogy a metonímia típusát – a többszörös érintkezési viszonyok miatt – szinte lehetetlen feltérképezni.

A metonimikus kifejezések absztrakt sémája a következőképpen írható fel: X, valaminek a városa, fővárosa; X, valaminek a hazája; X, valaminek a földje; X, valaminek az országa – amelyben az X város, ország, földrajzi tájegység lehet. Például: *New Orleans, a jazz hazája; Ausztrália, a kenguruk földje*. Sajátos a *Bécs, a kávéházak városa; a Brüsszel, a csipke városa...* kezdetű, sémaszerű lista (l. a mellékletben).

Míg a metafora esetében a cél- és a forrástartomány két különböző kognitív tartományból származik, addig a metonímiában a cél- és a közvetítő entitás ugyanabban az idealizált kognitív modellben van. Ez az oka annak, hogy a metonímiát az észlelő könnyebben dolgozza fel.

4. Nézőpont. – „A világ dolgainak, jelenségeinek, folyamatainak fogalmi feldolgozása, konceptualizálása nem valamely egyetlen, tárgyias nézőpontból történik, hanem mindig valamely konceptualizáló révén” (TOLCSVAI NAGY 2005: 49). A dolgok reprezentációja többféle kiindulópontból történhet (l. SANDERS–SPOOREN 1997, TÁTRAI 2005). A referenciális központot a megnyilatkozó személye, valamint térbeli és időbeli elhelyezkedése jelöli ki. A megnyilatkozó különféle nyelvi szimbólumokkal (lexikai elemekkel és szintaktikai szerkezetekkel) képes megjeleníteni azt a perspektívát, ahonnan a dolgokat, eseményeket szemléli (TÁTRAI 2005).

A nézőpont, vagyis a beszélő mentális alapállása is szerepet játszik a toponimák parafrázisainak kialakításában. Felvetődhet a kérdés, honnan szemlélve kelet a kelet (l. *Bangkok, a Kelet Velencéje; Budapest, a Kelet Párizsa; Libanon, a Kelet Svájc; Dubai, a Kelet Velencéje*). A beszélő keletként konceptualizálja mind a Közel-Keletet, mind a Távol-Keletet, mind Kelet-Európát.

Az „X, Y kapuja” metaforikus kifejezések esetében szintén a perspektíva határozza meg a térkonstrukciók fogalmiasítását. A kapu rendszerint a valamire való nyitást, a valamire való hozzáférést jelöli. Át kell jutnunk rajta, hogy elérhessük a „lényeget”. Pécs megnyitja az utat a Mecsekhez (*Pécs, a Mecsek kapuja*), Nagyváradon át juthatunk el Erdélybe (*Nagyvárad, Erdély kapuja*), és Bangkok jelenti a Kelet elérését (*Bangkok, a Kelet kapuja*).

5. A parafrázisok – formális megközelítéssel. – Miután a térkonstrukciók egészét vizsgáltam, kitérek ezek nyelvi reprezentációjának a formai jellemzőire. Ha formai szempontból csoportosítjuk az összeállított korpuszt, három nagyobb kategóriát különíthetünk el.

A toponimák körülírásainak nagy része birtokos szerkezet (pl. *Szlovénia, a Balkán Svájca*). Viszonylag nagy csoportot alkotnak a (minőség)jelzős szerkezetek (pl. *Debrecen, a kálvinista Róma; Kecskemét, a hírös város*). Ezeknek két nagyobb típusuk jelent meg a korpuszban: a másik városnévhez kapcsolt jelző (pl. *Nagyvárad, a Pece-parti Párizs*), illetve a „valamilyen város” szerkezet (pl. *Pécs, a mediterrán város*). Kis számban fordulnak elő az összetételek (pl. *Hollandia, a tulipánország; Írország, a smaragdország*).

A birtokos szerkezetet tartalmazó parafrázisok további formai jellegzetességek alapján is elkülöníthetők. A városnevek körülírhatók egy másik városnévvel való összekapcsolással (pl. *Dubai, a Kelet Velencéje; Wimbledon, a tenisz Mekkája*), az országnevek pedig egy másik országnévvel való kapcsolattal (pl. *Tunézia, Afrika Svájca; Libanon, a Kelet Svájca*). A hagyományos grammatikai birtokos szerkezetben birtoknak nevezett tag lehet a főváros főnév (pl. *Hollywood, a film fővárosa; Milánó, a divat fővárosa*), a fellegvár főnév (pl. *Bécs, a kultúra fellegvára; Magyarország, a fogászati turizmus fellegvára*). Szinte számtalan kapcsolatban fordul elő a „X, az Y városa” szerkezet, pl. *Kiskunhalas, a csipke városa; Párizs, a szerelem városa*. A hagyományos grammatika szempontjából birtokos (jelzős) szerkezet továbbá a királya, királynője (pl. *Lübeck, a Hanza-városok királynője; Torda, az erdélyi városok királya*); a hazája, földje, országa (pl. *New Orleans, a jazz hazája; Ausztrália, a kenguruk földje*) főnévvel képzett szerkezet.

Mindezek a szerkezetek alátámasztják azt a kognitív szemantikai előfeltevést, miszerint „egy dolog konceptualizálása, részletesebb kidolgozása nyelvi szerkezetekben gyakran más dolgokkal való különböző viszonyokban történik” (TOLCSVAI NAGY 2005: 48).

A birtokos szerkezet szemantikai struktúráját a kognitív szemantika előtér-háttér viszonyaival és a referenciapont-szerkezettel is jellemezhetjük. A kognitív jelentéstan a birtokos szerkezetet két entitás megnevezése közti szemantikai viszonyként vizsgálja. E kapcsolatból az egyik tag a referenciapont, amely egy dolog megértésének kiindulópontja, és amelynek szerkezete dinamikus nyelvi jelenség: a feldolgozási folyamat során megváltozik a feldolgozott nyelvi entitások státusa. Az észlelési viszonyokban a referenciapontként (vagyis szubjektív háttérként) megjelenő birtokos jól felismerhető, könnyen hozzáférhető, „amelynek révén könnyebben lehetséges egy másik entitásfogalom aktiválása vagy feldolgozása” (TOLCSVAI NAGY 2005: 52, 61). „A folyamat végén a nehezebben hozzáférhető entitásfogalom már aktiválttá, könnyen hozzáférhetővé válik” (TOLCSVAI NAGY 2005: 63).

6. Összegzés. – A térkonstrukciók esetében a nyelvi mechanizmusok a térbeli egységek egyes jellegzetes tulajdonságait emelik ki, így mentális képek jönnek létre (l. BOEHM 1994). E képek révén a toponimákhoz (és az általuk jelölt városokhoz, országokhoz, tájegységekhez) vélemények, állítások, tudásrészek, további jelentések kapcsolódnak.

Megfigyelhetjük, hogy ezek a kollektív tudásban őrzött parafrázisok szinte teljes egészében a pozitív értéktartományban helyezkednek el. Ennek az az oka, hogy a térkonstrukciók a földrajzi egységek „piacra vitelében”, attraktivitásának növelésében, a látogatók és befektetők számára kedvezővé tételében igen fontos szerepet játszanak (l. MEYER ZU SCHWABEDISSEN–MICHEEL 2006). A hivatalos nevek mellett a pozitív konnotációjú variánsok létrejötte lehet spontán, illetve lehet turisztikai-imázsépítési céllal szándékos. További vizsgálatot érdemel, hogy ezek a névvariációk vajon egyszeri megjelenésű, alkalmilag létrehozott (hapax) körülírások, vagy pedig szélesebb körben ismertté vált, nagyobb szociokulturális háttérrel rendelkező térkonstrukciók.

Példatár

1. Birtokos szerkezet

1.1. Másik városnévvel

Amszterdam	Észak Velencéje
Amszterdam	Nyugat Velencéje
Antwerpen	Észak Velencéje
Bangkok	a Kelet Velencéje
Dubai	a sivatag Velencéje
Dubai	Kelet Velencéje
Hamburg	Észak Velencéje
Stockholm	Észak Velencéje
Szentpétervár	Észak Velencéje
Wroclaw	a lengyelek Velencéje
Budapest	Kelet Párizsa
Sanghaj	Kelet Párizsa
Varsó	Kelet Párizsa
Davos	a snowboardosok Mekkája
Hajdúszoboszló	a reumások Mekkája
London	a fiatalok Mekkája
Milánó	a shoppingolók Mekkája
Szeged	a halászlé Mekkája
Wimbledon	a tenisz Mekkája
Szingapúr	a bevásárlás Mekkája
Új-Zéland	az extrém sportok Mekkája
Rhodosz	a szörfösök Mekkája
Heidelberg	Németország Oxfordja
Bangkok	Ázsia Amszterdamja
Drezda	az Elba Firenzéje
Pápa	a Dunántúl Athénja

1.2. Másik országnévvel

Finnország	Európa Japánja
Libanon	Kelet Svájc
Szlovénia	a Balkán Svájc
Tunézia	Afrika Svájc
Balaton-felvidék	Magyarország Toszkánája
Finnország	Európa Japánja

1.3. ... fővárosa

Balassagyarmat	Palócország fővárosa
Cannes	a film fővárosa
Detroit	a bűn fővárosa
Dublin	a smaragdország fővárosa
Hollywood	a film fővárosa
India Bollywood	a mozi fővárosa
Kolozsvár	Erdély fővárosa
Milánó	a divat fővárosa
München	a németek titkos fővárosa
München	a világ sör-fővárosa
Nagyvárad	„Biharország” fővárosa
Siófok	a Balaton fővárosa
Sopron	a kékfrankos fővárosa

1.4. ... fellegvára

Bécs	a kultúra fellegvára
Etyek	a filmgyártás fellegvára
Milánó	a kultúra, a művészetek fellegvára
Magyarország	a fogászati turizmus fellegvára

1.5. ... kapuja

Bangkok	a Kelet kapuja
Nagyvárad	Erdély kapuja
Pécs	a Mecsek kapuja
Szabadka	Európa kapuja

1.6. ... szíve

Kolozsvár	Erdély szíve
Kreml	minden oroszok szíve
Barcelona	Katalónia szíve
Mezőkövesd	Matyóföld szíve

1.7. ... városa

Bécs	a kávéházak városa
Bécs	a zene városa
Berlin	az európai újraegyesítés városa
Brüsszel	a csipke városa
Budapest	a kávéházak városa
Budapest	a gyógyvizek városa
Chicago	a bűn városa
Csákvár	a virágok városa
Dabas	a kúriák városa
Dublin	a szomjas torkok városa
Dubrovnik	a vörös tetők városa
Dunaújváros	az acél városa
Eger	a papok városa
Eger	a borok városa
Esztergom	Szent István városa
Győr	a vizek (folyók) városa
Kalocsa	a paprika városa
Kiskőrös	a szőlő és a bor városa
Kiskunhalas	a csipke városa
Larnaka	a vándorok városa
Las Vegas	a szerencse városa
Lisszabon	a hét domb városa
Los Angeles	az angyalok városa
Makó	a hagyma városa
Miskolc	a nyitott kapuk városa
Paks	az atom városa
Párizs	a szerelem városa
Párizs	a divat városa
Székesfehérvár	a királyok városa
Szentendre	a művészek városa
Tata	a vizek városa

1.7. ... városa

Valencia	a művészetek városa
Velence	a lagúnák városa
Velence	a szerelem városa
Veszprém	a királynék városa

1.8. ... királynője

Isztambul	a városok királynője
Lübeck	a Hanza-városok királynője
Prága	a városok királynője
Velence	az Adria királynője
Szicília	a Földközi-tenger királynője

1.9. ... királya

Székesfehérvár	a városok királya
Torda	az erdélyi városok királya

1.10. ... hazája

New Orleans	a jazz hazája
Öttömös	a spárga hazája
Szicília	a vulkánok hazája

1.11. ... földje

Albánia	a szkipetárok földje
Ausztrália	a kenguruk földje
Egyiptom	a fáraók földje

1.12. ... országa

Finnország	az ezer tó országa
Izland	a gejzírek országa
Japán	a felkelő nap országa

2. Jelzős szerkezet**2.1. Más városnévvel**

Berlin	a Spree-parti Athén
Debrecen	a kálvinista Róma
Kolozsvár	a Szamos-parti Athén
Nagyvárad	a Körös-parti Athén
Nagyvárad	a Pece-parti Párizs
Nagyvárad	a magyar Birmingham
Sárospatak	a Bodrog-parti Athén
Szentpétervár	a Néva-parti Párizs
Anglia	a ködös Albion

2.2. ... város

Debrecen	a cívisváros
Jeruzsálem	a szent város
Kecskemét	a hírhős város
Lőcse	a fekete város
Pécs	a mediterrán város
Prága	a száztornyú város
Prága	az arany város
Róma	az örök város

2.3. Egyéb

Nagyszeben	a szász sásfészek
New York	a nagy alma
Balaton	a magyar tenger

3. Összetétel

Hollandia	tulipánország
Írország	smaragdország

Hivatkozott irodalom

- BOEHM, GOTTFRIED 1994. Die Wiederkehr der Bilder. In: BOEHM, GOTTFRIED Hrsg., *Was ist ein Bild?* München. 11–38.
- JÄKEL, OLAF 1997. Metaphern in abstrakten Diskurs-Domänen. In: ULRICH AMMON et al. Hrsg., *Duisburger Arbeiten zur Sprach- und Kulturwissenschaft*. Band 30. Frankfurt.
- KERTÉSZ ANDRÁS 2001. *A nyelvészet metaforái*. Székfoglaló előadás; elhangzott 2001. december 12-én. <http://www.mta.hu/fileadmin/nytud/szekfoglalo/Kerteszszekf.rtf>.
- KIEFER FERENC – GYURIS BEÁTA 2006. *Szemantika*. In: KIEFER FERENC szerk., 2006. *Magyar nyelv*. Budapest. 175–221.
- KOLMER, LOTHAR – ROB-SANTER CARMEN 2002. *Studienbuch Rhetorik*. Paderborn–München.
- KÖVECSES ZOLTÁN 1997. Harré „emocionológiája” és a kognitív nyelvészet érzelmelfogása. *Replika* 25. <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/honlap/25/kove.htm>
- KÖVECSES ZOLTÁN 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metafora-elméletbe*. Budapest.
- KÖVECSES, ZOLTÁN – RADDEN, GÜNTER 1998. Metonymy: Developing a cognitive linguistic view. *Cognitive Linguistics* 9: 37–77.
- LAKOFF, GEORGE 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1980/2003. *Metaphors we live by*. Chicago–London.

- LEHMANN, CHRISTIAN é. n. *Semantik. Theoretische und empirische Bereiche*. http://www.uni-erfurt.de/sprachwissenschaft/personal/lehmann/ling/lg_system/sem/raumorientierung_1.htm
- MEYER ZU SCHWABEDISSEN, FRIEDERIKE – MICHEEL, MONIKA 2006. Heldenstadt Leipzig und Weihnachtsland Erzgebirge. Zur Bildhaftigkeit von sprachlichen Raumkonstruktionen. *Social Geography Discussions* 2: 129–60.
- MEYER ZU SCHWABEDISSEN, FRIEDERIKE – MIGGELBRINK, JUDITH 2005. „Wo der Standort trompetet, geht die Freiheit flö“. Bilder interurbanen Wettbewerbs am Beispiel der Bewerbung Leipzigs zur Candidate City für die Olympischen Spiele 2012. *Social Geography Discussions* 1: 15–27.
- MICHEEL, MONIKA – MEYER ZU SCHWABEDISSEN, FRIEDERIKE 2005. Sprache und Raum. Zu Mechanismen sprachlich-rhetorischer Raumkonstruktionen. Die Beispiele Leipzig und Erzgebirge. *Berichte zur deutschen Landeskunde* 79: 411–35.
- MIGGELBRINK, JUDITH 2002. Kommunikation über Regionen. Überlegungen zum Konzept der Raumsemantik in der Humangeographie. *Berichte zur deutschen Landeskunde* 76: 273–306.
- MNL. 12. = *Magyar nagylexikon* 12. Budapest. 2001.
- SANDERS, JOSÉ – WILBERT SPOOREN 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive point of view. In: LIEBERT, WOLF-ANDREAS – REDEKER, GISELA – WAUGH, LINDA eds., *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. Amsterdam, Philadelphia. 85–112.
- SPERBER, DAN – WILSON, DEIDRE 1986/1995. *Relevance. Communication and Cognition*. London.
- TÁTRAI SZILÁRD 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 21: 207–29.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005. A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 21: 43–70.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2006. Stilisztika. In: KIEFER FERENC szerk., *Magyar nyelv*. Budapest. 628–52.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR é. n. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Kézirat.
- WOLF, HERBERT 2005. Elbflorenz. Zur Geschichte des Beinamens im Kontext toponymischer Konkurrenten. *Namenkundliche Informationen* 87–88: 33–56.

VESZELSZKI ÁGNES

ÁGNES VESZELSZKI, Spatial constructions: paraphrases of geographical names examined in the framework of cognitive linguistics

This paper makes use of cognitive linguistics as a theoretical background for an examination of paraphrases of geographical names. The author's conclusions are based on extensive data collection. The most important linguistic tools used in creating the paraphrases under discussion seem to be *epitheton ornans*, description, example, as well as metaphor and metonymy. The author describes the two latter processes in detail in the paper, and concludes that the conceptual metaphors TOWN/HEART, TOWN/TOWN and PART/WHOLE metonymy are the most characteristic methods employed in the observed field.